

Jarzęcka, Joanna

"Panorama der Fridericianischen Zeit. Friedrich der Große und seine Epoche. Ein Handbuch", Jürgen Ziechmann, Bremen 1985 : [recenzja]

Kwartalnik Historii Nauki i Techniki 32/1, 219-222

1987

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Panorama der Fridericianischen Zeit. Friedrich der Große und seine Epoche. Ein Handbuch. Herausgegeben von Jürgen Ziechmann. Edition Ziechmann, Bremen 1985. Seria Forschungen und Studien zur Fridericianischen Zeit, t. 1, 1037 ss. + il.

W roku bieżącym (1986) przypada dwusetna rocznica śmierci Fryderyka II, króla pruskiego — zwanego Wielkim. W pamięci narodu polskiego utrwalił się on jako jeden z władców ościnnego państwa, którego cechowała wręcz obsesyjna nienawiść do polskości (przypomnijmy choćby jego poemat heroikomiczny z 1771 r. skierowany przeciw konfederatom barskim *La guerre des confédérés*) i którego polityka zagraniczna wycisnęła tak bolesne piętno na kartach historii Polski. Owe przesłanki emocjonalne mogłyby tłumaczyć fakt, iż badania historyków polskich — mimo dość nawet znacznej liczby opracowań przyczynkarskich — nie dostarczyły przez cały wiek XIX i pierwsze dziesięciolecia XX w. żadnej pracy, która stanowiłaby próbę syntezy polityki Fryderyka II wobec Polski z jednoczesnym przedstawieniem całościowego obrazu jego sylwetki na tle międzynarodowym. Trzeba było czekać aż do roku 1947, w którym ukazała się drukiem książka Władysława Konopczyńskiego: *Fryderyk Wielki a Polska* (druga edycja w opracowaniu E. Rostworowskiego — Poznań 1981), wypełniająca tę lukę w historiografii polskiej; z uwagi na jej duże walory naukowe pozostaje ona zresztą po dzień dzisiejszy pozycją niezastąpioną. Ostatnie lata (1981 r.) udostępniły nam jeszcze jedną cenną pracę, mianowicie biografię pióra Stanisława Salmonowicza pt. *Fryderyk II*, w której postać króla pruskiego została ukazana na tle jego epoki oraz na tle dziejów państwa pruskiego. Odmienne, oczywiście, przedstawia się sytuacja w historiografii zachodnioeuropejskiej, zwłaszcza zaś w historiografii niemieckiej, która oprócz licznych źródeł drukowanych do dziejów Fryderyka II i jego epoki dostarczyła na przestrzeni dwóch stuleci niepomiarłą ilość literatury przedmiotu. Mogło by się więc wydawać, że na temat tego niepospolitego władcy, dla którego państwo pruskie — powtarzając za S. Salmonowiczem — było bogiem, wszystko już zostało powiedziane, a za klamrą zamykającą można było przyjąć najświeższej daty biografię Fryderyka II — napisaną przez Ingrid Mittenzwei pt. *Friedrich II. von Preußen. Eine Biographie* (Berlin b.r. [1979], Köln 1980). Lecz oto pod koniec 1985 r., czyli niejako w przeddzień roku jubileuszowego, wydane zostało jeszcze jedno dzieło, będące pracą zbiorową (104 autorów z 10 krajów), określone w tytule mianem „podręcznika”, którego redaktorem naukowym i jednocześnie wydawcą jest profesor Uniwersytetu w Bremie — Jürgen Ziechmann.

Jaki cel przyświecał opublikowaniu tej ponad tysiąc stron liczącej *Panoramy czasów fryderycjańskich*, książki luksusowej, starannie ilustrowanej (131 il.) i wydanej nakładem wielkich kosztów? Odpowiedź na to pytanie daje *Przedmowa* wydawcy. Jak czytamy, sens i celowość wydania jeszcze jednej pozycji, poświęconej Fryderykowi II, uzasadnia J. Ziechmann przyjęciem nowej koncepcji, według której książka ta została opracowana. Stwierdza on m.in., że wszystkie dotychczasowe prace, traktujące o Fryderyku Wielkim i jego epoce, koncentrowały się zazwyczaj na samej postaci tego władcy, podczas gdy cały otaczający go świat wieku osiemnastego, w którym uczestniczył i który kształtował, nie był — ze zrozumiałych względów — przedstawiany w pełnym wymiarze. Z kolei prace przyczynkarskie z reguły omawiały tylko

jakąś jedną wybraną sferę działalności Fryderyka II (np. Fryderyk jako polityk, mąż stanu, naczelny wódz, filozof, literat itp.). Takie wyselekcjonowane przedstawianie wielorakich dziedzin jego działalności i twórczości zmuszało czytelnika, chcącego wyrobić sobie pewien całościowy obraz bogatej indywidualności, jaką był Fryderyk II, do wertowania i samodzielnego przyswajania sobie rozlicznych lektur dodatkowych. Ponadto koncepcja nowej struktury, według której ujęto opracowanie tego podręcznika, pozwala — zdaniem wydawcy — na uniknięcie błędów, które popełniano — zwłaszcza w dawniejszych pracach poświęconych osobie i czasom Fryderyka II; błędna była szczególnie zbyt często w nich występująca przesadna i bezkrytyczna apologetyka owego „księcia światłego absolutyzmu”. Natomiast sama struktura dzieła polega na „rozpięciu sieci”, mającej za zadanie uchwycenie rozmaitych, mniej lub bardziej charakterystycznych dla tej epoki przejawów życia, w tym również i takich jego dziedzin, które istniały i rozwijały się nie zawsze tylko w zależności od woli i decyzji króla pruskiego. Za autentycznością przedstawionego w *Panoramie* opisu fryderycjańskich Prus ma przemawiać ukazanie państwa Fryderyka II na szerokim — choć potraktowanym w zarysie — tle porównawczym z uwzględnieniem tendencji, prądów i kierunków, jakie formowały życie społeczeństw w całym ówczesnym świecie. Nawet materiał ilustracyjny został tutaj podporządkowany nowej koncepcji; ma on więc nie tyle służyć „ku ozdobie” książki, lecz raczej „dla dopowiedzenia” poruszonych w niej treści.

Chęć sporstania tak ambitnemu zamierzeniu dała w efekcie gruby tom wypełniony ponad 150 artykułami. Tom otwiera spis treści (11 stron!) oraz przedmowa, a zamykają go: biografia Fryderyka II (pióra J. Ziechmanna), wykaz literatury, indeks rzeczowy, indeks osobowy, wreszcie spis ilustracji. Całość tekstu wydrukowano bardzo czytelnym petitem.

Zawartość treści omawianego tomu jest imponująca, przy czym podziw budzi zarówno jej rozpiętość tematyczna, jak także jej umiejętne uszeregowanie. Książka dzieli się na pięć części (numeracja rzymska), z których część II, IV i V dodatkowo podzielono jeszcze na wyodrębnione działy (A, B, C, ...). Poszczególne zagadnienia oznaczono kolejno ponumerowanymi paragrafami (jest ich łącznie 90); o ile zachodziła ku temu potrzeba, rozpadały się one na podpunkty (a), b), c(...), które niejednokrotnie poddano dalszemu rozczłonkowaniu (1), 2), 3), ...). Większość mieszczących się w tomie opracowań zawiera szereg podrozdziałów, których tytuły nie zostały wyszczególnione w spisie treści. Konstrukcja, na pierwszy rzut oka skomplikowana, okazuje się w praktyce bardzo przejrzysta. Szkoda tylko, że spis treści nie uwzględnia wspomnianych wyżej podrozdziałów (tj. ich tytułów), co — z uwagi na dość znaczną objętość poszczególnych opracowań — byłoby najkorzystniejszym rozwiązaniem dla czytelnika. Z drugiej jednak strony otrzymalibyśmy w wyniku takiej „operacji” nie 11, a co najmniej 20 stron spisu treści, co również nie wydaje się być do przyjęcia.

Kolejne części tomu poświęcono następującym dziedzinom zagadnień: część I omawia prądy umysłowe epoki (*Die geistigen Strömungen der Epoche*, s. 19—128); II — traktuje o poszczególnych gałęziach twórczości artystycznej, jak sztuki piękne, literatura, teatr, muzyka i in. (*Die Mannigfaltigkeit der Künste*, s. 129—318); III — rozpatruje gospodarkę wewnętrzną państwa, omawiając kolejno: stan rolnictwa, oświaty, finansów, rzemiosł, sądownictwa, wojskowości, administracji, planowania w państwie kameralistycznym i in., każdorazowo wychodząc od ich założeń teoretycznych — poprzez realizację — do osiągniętych skutków (*Die gesellschaftlichen Ordnungssysteme*, s. 319—495); IV — poświęcono omówieniu warstw i grup społecznych z jednoczesnym uwzględnieniem ówczesnego „stylu” życia (gry i zabawy, moda, meble itp.) oraz współdziałających nań czynników, jak służba porządkowa, poczta, ubezpieczenia i in. (*Faktoren der Gesellschaft*, s. 496—649); V — zawiera historię polityczną Prus i Niemiec, krajów europejskich (W. Brytania, Niderlandy, Francja, państwa iberyjskie, państwa włoskie, Państwo Kościelne, Szwajcaria, państwa północne, pastwa nadbałtyckie, Polska, Rosja i Państwo Osmańskie) oraz Stanów Zjednoczonych (*Die Geschichte der Länder in Europa und in Nordamerika*, s. 650—921). W tej ostatniej, „historycznej” części tomu znajdujemy dwa opracowania pióra historyków polskich: Jerzego Wojtowicza (§ 76 pkt. a) poz. 6: *Westpreußen*, s. 722—730)

oraz Stanisława Salmonowicza (§ 87: *Polen*, s. 878—887). Pierwszy omawia dzieje Pomorza Gdańskiego i Ziemi Chełmińskiej, poczynając od czasów najdawniejszych aż po koniec lat osiemdziesiątych XVIII w.; drugi — kreśli dzieje Rzeczypospolitej Obojga Narodów czasów saskich i stanisławowskich, poświęcając wiele miejsca przeobrażeniom, jakie dokonywały się w jej życiu umysłowym (kultura, nauka, oświata) w XVIII w. Oba opracowania — co należy podkreślić — prezentują czytelnikowi niemieckiemu rzetelny obraz faktycznego stanu stosunków polsko-pruskich za Fryderyka II. w którym nie pominięto agresywnych akcentów w jego polityce wobec Polski. Z kolei polskiego czytelnika szokuje zapewne fakt, że praca J. Wojtowicza została zamieszczona wśród omówień, poświęconych poszczególnym państwom i państewkom (elektory, terytoria autonomiczne, wolne miasta Rzeszy, monarchia habsburska), wchodzącym w skład ówczesnego Świętego Cesarstwa, tym bardziej, że weszła ona — podobnie jak Śląsk — do tekstu podpunktu „a)”, w którym omawia się rozwój (głównie terytorialny) państwa brandenbursko-pruskiego. Nasuwa się pytanie: jak należy komentować ten fakt?

Historyka nauki najbardziej zainteresuje część I; jest ona — zauważmy — najmniej obszerna (109 ss.) i została też najskromniej, w porównaniu z pozostałymi częściami tomu, zilustrowana (6 il.). W jej pierwszych trzech paragrafach, poświęconych prądom umysłowym w Europie od końca XVII do schyłku XVIII w., skoncentrowano się na ukazaniu wykształcających się i przeobrażających w tym okresie: myśli filozoficznej, myśli politycznej oraz orientacji religijnych, których tendencje wpłynęły na powstanie w Niemczech własnych i oryginalnych, nieraz odrębnych w swej postaci koncepcji (jak np. w dziedzinie filozofii — „filozofia szkolna” Ch. Wolffa, „filozofia popularna” M. Mendelssohna, kantyzm). Kolejny paragraf (§ 4) omawia rozwój nauki niemieckiej okresu fryderycjańskiego. Składa się on z kilkunastu krótkich omówień syntetycznych, poświęconych poszczególnym dziedzinom wiedzy. W artykule — nazwijmy go „wprowadzającym” — przedstawiono (w wielkim skrócie) historię akademii i towarzystw naukowych, aby następnie przejść — przy uwzględnieniu nowozałożonego Uniwersytetu w Halle — do zrelacjonowania ich sytuacji (powstanie i rozwój) na terytorium królestwa pruskiego. Po tym wprowadzeniu następują oddzielne — uszeregowane w porządku alfabetycznym (!) — omówienia czternastu dyscyplin naukowych: antropologia, astronomia, biologia (badanie przyrody), chemia, nauki o Ziemi (odkrycia geograficzne, kartografia), nauki historyczne, matematyka, medycyna, fizyka, psychologia, nauki prawne (w tym: prawo natury), statystyka i teologia. Wyszczególnione wyżej nauki uzupełniają: historia techniki i tzw. nauki tajemne. Prawie wszystkie z omówionych dyscyplin (wyjątek stanowią: antropologia, nauki biologiczne, psychologia i teologia) cieszyły się wielkim zainteresowaniem oraz roztaczaniem nad nimi mecenatem Fryderyka II, zaś w niektórych z nich zaznaczył się nawet jego bezpośredni wpływ (jak np. w poszukiwaniu i opracowaniu metod statystycznych) lub wkład poprzez twórczość własną (np. w dziedzinie historii i ekonomii). Stan nauki doby fryderycjańskiej zaprezentowano w tych zwięzłych syntezach w sposób sumienny, a nawet ciekawy; dostarczają one czytelnikowi wystarczającej, „podręcznikowej” wiedzy z tego zakresu. Trudno natomiast pogodzić się z zastosowanym ustawieniem alfabetycznym, według którego omówiono poszczególne dyscypliny naukowe. Było to, przyznajemy, rozwiązanie najłatwiejsze i nie raziłoby ono zbytnio, gdyby „zestaw” nauk poprzedzono odrębnym artykułem, informującym czytelnika o ówczesnych zasadach klasyfikacji nauk. W ostatnim paragrafie (§ 5), zamykającym tę pierwszą część *Panoramy*, poświęcono uwagę takim jeszcze zagadnieniom, jak recepcja literatury antycznej na przestrzeni XVIII w. w Niemczech i Prusach (na tle ogólnoeuropejskim) oraz uświadomienie sobie w tym stuleciu znaczenia „czasu”, tj. czasu, który przemija; stąd też powinność pełnego i pożytecznego wykorzystania czasu stała się w ówczesnych Prusach nakazem obowiązującym całe społeczeństwo, nie wyłączając głów koronowanych.

Obok rycin, wszechstronnie ilustrujących panoramę życia w państwie pruskim za panowania Fryderyka II, zamieszczono ponadto w tym dziele kilka graficznych map oraz liczne wykresy i przedstawienia tabelaryczne, które stanowią dodatkową ilustrację dla danych liczbowych, podawanych w tekście poszczególnych opracowań.

Panorama czasów fryderycjańskich, będąc dziełem starannie opracowanym i pieczołowicie

wydanym, nie jest jednak wolna od paru potknięć technicznych; uwaga ta dotyczy nie zawsze poprawnej pisowni miast polskich w spisie treści i w wykazie literatury. I tak np.: na stronie 13 i 15 — zamiast „Thorun” winno być „Toruń”; s. 947 — zamiast „Danzig” winno być — według zwyczajowego zapisu bibliograficznego — „Gdańsk”; s. 962 — nie „Warszawa”, lecz „Warszawa”; tamże — zamiast „Posnau” winno być „Poznań”; s. 963 podobnie, nie „Poznań”, a „Poznań”.

W podsumowaniu należy stwierdzić, że *Panorama* jest podręcznikiem o bogatej merytorycznie treści, dzięki której epoka fryderycjańska została wyczerpująco naświetlona i omówiona; z całą pewnością książka jest godna polecenia szerokim — nie tylko niemieckim — rzeszom czytelników.

Joanna Jarzęcka
(Warszawa)

Jerzy Topolski: *O nowy model historii. Jan Rutkowski (1886—1949)*. Warszawa 1986, PWN 310. ss.

Od szeregu już lat J. Topolski podejmował problem wkładu J. Rutkowskiego, którego był uczniem, w stworzenie nowoczesnej historiografii polskiej, a dziejów gospodarczych w szczególności, jako dyscypliny wyjaśniającej. Obecnie te nowatorskie poszukiwania podsumował. Pierwszą część książki, poświęcona kolejom życia i biografii naukowej Rutkowskiego w układzie chronologicznym, oparta również o tradycję i papiery rodzinne, nawiązuje do klasycznej biografistyki. Druga, dotycząca koncepcji teoretycznych i historycznych, jest ujęciem problemowym skoncentrowanym wokół kilku wątków: koncepcji nauki historycznej, teorii syntezy z podziałem dochodu społecznego jako jej osią, stosunku do materializmu historycznego, dziejów gospodarczych Polski XVI—XVIII w., wreszcie ewolucji, rewolucji i socjalizmu. W tym ostatnim wypadku J. Topolski oparł się na niedawno odnalezionym, znajdującym się w druku, studium Rutkowskiego.

Autor jest wybitnym metodologiem oraz badaczem dziejów gospodarczych okresu, w którym specjalizował się Rutkowski. Natomiast bardziej dyskusyjny jest wątek historiograficzny, związany z trwającym od sześćdziesięciu lat sporem o teorię Rutkowskiego.

Do zasadniczych tez książki należy stosunek Rutkowskiego do materializmu historycznego. W r. 1982 J. Topolski podkreślił znaczenie pracy *Poddaństwo włościan* (1921), w której Rutkowski kładł nacisk na związki przyczynowe prowadzące do pewnych tendencji dziejowych, określając postawę tego badacza jako ewolucję ku marksizmowi¹. Podobny pogląd wyraził już w r. 1951 Tadeusz Manteuffel. Obecnie J. Topolski poszedł dalej uośmamiając, przynajmniej w podstawowych założeniach, koncepcję Rutkowskiego z materializmem historycznym. Cytowany list Rutkowskiego, który to ma potwierdzać, pochodzi z r. 1949. Na poznańskim zjeździe historyków w r. 1925 Rutkowski wyraźnie odrzucił „usiłowania monistyczno-materialistycznego przyczynowego wytłumaczenia całości historii społeczno-gospodarczej”, zaś w r. 1936 na łamach „Roczników Dziejów Społecznych i Gospodarczych” tezę tę podtrzymał. Odnaleziony maszynopis w ostatniej redakcji powstał w okresie powojennym. Nie budzi natomiast wątpliwości analiza stosunku Rutkowskiego do francuskiej szkoły *Annales*.

Podstawowe dzieło Rutkowskiego o podziale dochodu społecznego (a właściwie pierwsza jego część) ukazało się w r. 1938. Dyskusja nad nim, wbrew twierdzeniu J. Topolskiego, nie zaczęła się dopiero w r. 1948, skoro gruntowna recenzja Witolda Kuli ukazała się w „Przeglądzie Socjologicznym” dziesięć lat wcześniej. Podstawową tezę książki w odniesieniu

¹ J. Topolski: *Prawda i model w historiografii*. Łódź 1982 s. 129.